

atif yapılan kavramları incelediği eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde peygamberlik-mülk, şeriat-hüküm, ümmet-kavim, şûrâ-velâyetü'l-emr, egemenlik-tâbiyetten oluşan siyasî içerikli altı kavram çifti ele alınırken ikinci bölümde ilim-mârifet, tartışma-diyalog, hak-bâtil, helâl-haram, sorumluluk-karşılık, adalet-zulüm, emanet-hyanetten meydana gelen toplumsal içerikli kavram çiftleri incelenmektedir. 9. *‘Urûbetü'l-İslâm* (Rabat 1990). Halefullah'ın editörlüğünü yaptığı *el-Vaḥde* dergisini çıkaran el-Meclisü'l-kavmî li's-sekâfeti'l-Arabiyye tarafından basılan eser yazarın Arap milliyetçiliğine ilişkin görüşlerini içermektedir.

Dil ve Edebiyat. 1. Şâhibü'l-Eğânî Ebü'l-Ferec el-İşfahânî (Kahire 1953, 1962). Birinci doktora çalışmasının reddedilmesi üzerine Halefullah'ın hazırladığı ikinci doktora tezidir. Eserde İsfahânî'nin hayatı, dönemi, ilim ve siyaset çevreleriyle ilişkileri, hadis, edebiyat ve tarih başta olmak üzere İslâm düşünce geleneğindeki yerini incelenmektedir. 2. *Aḥmed Fâris eş-Şidyâk ve ârâ'ühü'l-luġaviyye ve'l-edebîyye* (Kahire 1955). Halefullah'ın 1955 yılında Kahire Üniversitesi'nden uzaklaştırılmasının ardından görevlendirildiği, Yüksek Arap Araştırmaları Enstitüsü Edebiyat ve Dil Araştırmaları Bölümü öğrencilerine verdiği konferanslar dizisinin bir araya getirilmesiyle meydana gelmiştir. 3. *Dirâsât fi'l-mektebeti'l-Arabiyye* (Kahire 1958). Müellifin 1958'de, Temel Eğitim Merkezi'ndeki okuma yazma seferberliği programı kapsamında üstlendiği, Arap kütüphaneciliğinin tarihiyle ilgili ders için hazırladığı bu kitapta, kütüphanecilik tarihi ve Arap kütüphaneciliği hakkında bilgi verildikten sonra çeşitli alanlara ait temel eserler tanıtılmaktadır.

Biyografi. 1. el-Kevâkibî ḥayâtühü ve âşâruḥ (Kahire 1956). Eserde Osmanlı ve hilâfet karşıtı reformcu görüşleriyle bilinen, fikirleri bilhassa XX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Arap milliyetçileri arasında rağbet gören gazeteci ve yazar Abdurrahman el-Kevâkibî ele alınmaktadır. 2. *‘Abdullâh Nedîm ve müzekkirâtühü's-siyâsiyye* (Kahire 1956). Mısırlılar'ın birlik olup Osmanlılar, Fransızlar ve İngilizler'in müdahalelerine karşı koymalarını, ülkede sosyal ve siyasal reformlar yapılmasını savunan bu çalışmanın birinci bölümünde Abdullah Nedîm'in hayatı ele alınırken ikinci bölümde onun olaylara dair tuttuğu notlar, bazı konuşma ve makaleleri yer almaktadır. 3. *‘Alî Mübârek ve âşâruḥ* (Kahire 1958). Halefullah'ın Arap rönesan-

sının öncüsü olarak nitelendirildiği Ali Paşa Mübârek hakkındadır.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Ahmed Halefullah, *el-Ḳur'ân ve'd-devle*, Kahire 1973, s. 3-154; a.m.f., *Ḳur'ân ve müşkilâtü ḥayâtine'l-mu'âşıra*, Beyrut 1982, s. 7, 133-168; a.m.f., *Mefâhîm Ḳur'âniyye*, Küveyt 1984, s. 7-103; a.m.f., *Mıṣr beyne'd-devleti'l-İslâmiyye ve'd-devleti'l-'almâniyye* (haz. Hâlid Muhsin), Kahire 1992, s. 39-45, 74-77, ayrıca bk. hazırlayanın girişi, s. 18-19; a.m.f., *el-Fennü'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1999, s. 7-361; a.m.f., "Ḥavle cedel fi'l-câmi'â", *er-Risâle*, sy. 743, Kahire 1366/1947, s. 1067-1069; a.m.f., "Ḥavle'l-Fenni'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm", a.e., sy. 745 (1366/1947), s. 1121-1123; a.m.f., "el-Üştûre ve'l-İcâzû'l-Ḳur'ân", a.e., sy. 748 (1366/1947), s. 1205-1208; a.m.f., "Ḥavle cedel fi'l-câmi'â", a.e., sy. 750 (1367/1947), s. 1268-1270; Yvonne Yazbeck Haddad, *Contemporary Islam and the Challenge of History*, New York 1982, s. 46-53; D. M. Reid, *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, New York 1990, s. 155-156; W. E. Shepard, "Khalafallah, Muhammad Ahmad", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, II, 411-412; Ch. Kurzman, "Liberal Islam and Its Islamic Context", *Liberal Islam: A Sourcebook* (ed. Ch. Kurzman), New York 1998, s. 3-26, 37; Fahmi Jadaane, "Notions of the State in Contemporary Arab-Islamic Writings", *The Foundations of the Arab State* (ed. Ghassan Salame), London 2002, s. 143-146; Enver el-Cündî, *el-Müsâcelât ve'l-me'ârikü'l-edebîyye fi mecâlî'l-fikr ve't-târiḥ ve'l-ḥazâra*, Kahire 1429/2008, s. 5, 340-354; Şaban Karataş, *Muhammed Ahmed Halefullah: Eserleri ve Kur'an Tefsiri ile İlgili Görüşleri*, Ankara 2011; Abbas, "Cedel fi'l-câmi'â", *er-Risâle*, sy. 741 (1366/1947), s. 1017; a.m.f., "Hilâf beyne'l-esâtîze", a.e., sy. 744 (1366/1947), s. 1102-1104; Ali Tantâvî, "İlâ Ḥalefîllâh el-'Âmirî", a.e., sy. 744 (1366/1947), s. 1106-1107; a.m.f., "el-Kelîmetü'l-aḥîra", a.e., sy. 748 (1366/1947), s. 1221-1222; "Ḥaber", a.e., sy. 746 (1366/1947), s. 1164-1165; M. Halefullah Ahmed, "Ḥaşyetü'l-iltibâs", a.e., sy. 746 (1366/1947), s. 1164-1165; Abdüfettâh Bedevî, "Ḥavle cedel fi'l-câmi'â", a.e., sy. 747 (1366/1947), s. 1182-1184; a.m.f., "Ḥavle cedel fi'l-câmi'â", a.e., sy. 749 (1366/1947), s. 1234; a.m.f., "Ḥavle cedel fi'l-câmi'â", a.e., sy. 751 (1367/1947), s. 1289-1292; "el-Fennü'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'ân", a.e., sy. 747 (1366/1947), s. 1192; M. Alemüddin, "Ḥavle'l-Fenni'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm", a.e., sy. 747 (1366/1947), s. 1194-1195; Seyyid Ahmed Kanâvî, "Ḥavle risâleti'l-kaşaşî'l-fenni fi'l-Ḳur'ân", a.e., sy. 750 (1367/1947), s. 1279-1281; Abdülmüteâl es-Sâidî, "el-Fennü'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'ân", a.e., sy. 751 (1367/1947), s. 1294-1295; "Min Ḥaberî'l-câmi'â", a.e., sy. 751 (1367/1947), s. 1307; "Risâletü'l-Fenni'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'ân ve'l-Ezher", a.e., sy. 752 (1367/1947), s. 1335; "el-Fennü'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'ân", a.e., sy. 754 (1367/1947), s. 1390; Nasr Abu Zayd, "The Dilemma of the Literary Approach to the Qur'an", *Alif: Journal of Comparative Poetics*, XXIII, Cairo 2003, s. 8-47 (makalenin tercümesi "Kur'ân'a Edebî Yaklaşım Çıkmazı" [trc. Nihat Uzun], *Din-bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XII/3 [2012], s. 243-277); Hulusi Kılıç, "Hülî, Emîn", *DîA*, XVIII, 339-340; Tal'at Rıdvân, "Müşakka-fun ma'a'l-uşûliyyeti'l-İslâmiyye (13): Muḥammed Aḥmed Ḥalefullâh", <http://www.civicegypt.org/?p=46553> (15.06.2015); Hâlid Gazâl, "Muḥammed Aḥmed Ḥalefullâh: el-Ma'na'd-dîni ve'l-aḥ-lâki li'l-kaşaşî'l-Ḳur'âni", <http://www.civicegypt.org/?p=45056> (15.06.2015); Mahmûd el-Mebrûk, "Silsiletü rumûzî'l-fikri'l-'almâniyyi'l-mu'âşır (8): Muḥammed Aḥmed Ḥalefullâh", http://alrased.net/main/articles.aspx?selected_article_no=3764 (15.06.2015).

 MURAT SARIŞAŞ

MUHAMMED BAYRAM I

(محمد بایرام الأول)

Ebü Abdillâh Muhammed Bayram
b. Hüseyin b. Ahmed b. Muhammed
b. Hüseyin b. Bayram et-Tünisî
(1718-1800)

Tunus Hanefî başmüftüsü.

1130 Şevvalinde (Eylül 1718) Tunus'ta doğdu. Türk asıllı olup ailesinin nisbet edildiği atası Bayram, İspanyollar'ın işgal ettiği Tunus şehrinin doğusundaki Halkulvâdî Kalesi'ni Koca Sinan Paşa kumandasında ele geçiren orduda görev almış (981/1574), daha sonra Tunus'a yerleşmiştir. Tunus'ta Endülüslü tarihçi ve edip İbnü'l-Ebbâr'ın soyundan bir hanımla evlenmiş, ahfadı da kendisi gibi idarî ve askerî görevlerde bulunmuş, Muhammed Bayram'ın babası Hüseyin, odabaşı (öşür tahsilcisi) olarak görev yapmıştır. Annesi Hz. Hasan'ın soyundan gelen bir şerif ailesindedir. Muhammed Bayram, Tunus Beyi Ali Paşa'dan baskı gören babasının yönlendirmesi ve muhtemelen annesinin mensup bulunduğu ulemâ ailesinin etkisiyle ilim tahsiline yöneldi ve Câmîu'z-Zeytûne'de öğrenim gördü. Ebü'l-Hasan Ali es-Süveysî, Ahmed el-La'lâ, Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Mekküdfî el-Fâsî, Hüseyin el-Bârûdfî el-Hanefî, Kâsım el-Mahcûb el-Mâlikî, Muhammed b. Abdülaziz el-Mekküdfî, Ahmed eş-Şerîf gibi âlimlerden Arap dili ve edebiyatı, hadis, ferâiz, hesap, mantık, Hanefî ve Mâlikî fıkhi, fıkıh usulü, akaid ve kelâm okudu. Başta Hanefî fıkhi olmak üzere çeşitli ilim dallarında yetiştirdi. Muhammed Bayram, adını taşıdığı ailenin ilimde tanınmış ilk ferdi olup kendisinden sonra aynı yolu izleyen oğlu II., torunu III., onun oğlu IV. ve bu sonuncunun kardeşi Mustafa'nın oğlu V. Muhammed Bayram olarak bilinmektedir.

I. Muhammed Bayram, tahsilini tamamladıktan sonra daha genç yaşta iken Bâşîyye ve Unkıyye gibi medreselerde ders vermeye başladı. Kendisinden oğlu II. Muhammed başta olmak üzere Hanefî mezhebinden Hammûde b. Mahmûd, Hammûde Bâkîr, Ebü'l-Hasan Ali eş-Şenderfî;

Mâlikîler'den Tunus müftüsü Muhammed el-Mahcûb, Kâf kadısı Muhammed ed-Demîni, Sefâkus kadısı Abdurrahman el-Furâtî, *el-Kitâbü'l-Bâsî* müellifi tarihçi Vezir el-Hâc Hammûde b. Abdülazîz gibi şahsiyetler ders aldı. Ali el-Gurâb es-Sefâkûsî, Ahmed b. Hüseyin el-Bârûdî, Hassûne et-Türkî, Muhammed Tayyib er-Riyâhî, Muhammed el-Haddâr, Ahmed Sümeyye el-Kayrevânî de onun talebelelerinden. Muhammed Bayram, Yûsuf Dâi Camii'nde imam-hatiplik yaptı. I. Ali Paşa zamanında (1735-1756) muhtemelen göreviyle ilgili bir sebepten dolayı mali müsadere edilip hapse atılan babasının hapiste vefatından sonra I. Muhammed Bayram da hapsedildi. Ali Paşa daha sonra onu hapisten çıkarıp 1167'de (1754) Muhammed el-Mahcûb'un görevden alınması üzerine Unkiyye Medresesi'ne müderris tayin etti; ardından paşa onu tekrar hapse atmak isteyince Muhammed Bayram, Sîdî Mansûr Zâviyesi'ne sığınarak inzivaya çekildi ve zamanını ilimle geçirdi. Ali Paşa'dan sonra başa geçen (1756) Mehmed Reşid el-Hüseyin tarafından ikinci Hanefî müftülüğü makamına tayin edildi. Başmüftü (şeyhülislâm) ve hanımının amcası olan Hüseyin el-Bârûdî vefat edince Zilkade 1186'da (Şubat 1773) Hanefî başmüftülüğüne getirildi. Bayram ailesinden bu makama gelen ilk kişi olup uzun süre görevde kaldıktan sonra 30 Şevval 1214 (27 Mart 1800) tarihinde vefat etti, Sîdî Abdürrezzâk'ın zâviyesi yakınındaki kendi türbesine defnedildi.

Eserleri. 1. Risâle fi's-siyâseti's-şer'iyeye. Müellifin vefatından üç ay önce Tunus Hüseyinî Beyi Hammûde Paşa'nın isteği üzerine kaleme aldığı bu risâle esasen devletin idarî, siyasî ve adlî uygulamalarına dinî-hukukî bir temel oluşturmak amacıyla taşır. Bir mukaddime, dört fasıl ve bir hâtimeden meydana gelen eserin mukaddimesinde siyâset-i şer'iyenin tanımı, birinci fasılda siyasetin mahiyeti ve meşruiyeti, ikinci fasılda yöneticinin (emîr, vali) hâkimden farklı olarak görev ve icraatı, üçüncü fasılda yargılama hukukuyla ilgili meseleler, dördüncü fasılda ta'zîr suçları, hâtimede ise açık emâre ve karîneler, ferâset ve hisbe olmak üzere üç konu işlenmiştir. Müellifin önsözde işaret ettiği gibi başlıca kaynakları Alâeddin et-Trablusî'nin *Mu'înü'l-hükkâm*, Şehâbeddin el-Karâfî'nin *el-İhkâm*, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *es-Siyâsetü's-şer'iyeye (e't-Turuqu'l-hükmiyye)* adlı eserleridir. Ayrıca Ebû'l-Bekâ el-Kefevî, Hayreddin er-Remlî, Kâdîhan gibi Hanefî âlimleriyle

diğer bazı âlimlerin eserlerinden de faydalanmıştır. Küçük bir risâle olmasına rağmen yönetimde toplumun maslahatını temel alan şer'î ahkâmı incelemesinden dolayı Tunus'ta dönemin islah yanlısı âlimleri tarafından saltanat yönetimi yerine Batı'nın siyasî sistemlerini alma konusundaki önerilerine şer'î dayanak gösterilen eserlerden biri olmuştur. Nitekim Hayreddin et-Tûnisî, kendi siyasî görüşlerine destek olarak bu kitaptaki açıklamalara atıfta bulunmaktadır (*Akve-mü'l-mesâlik*, s. 154-156). Kısa bir versiyonu *Nübze fi ba'zî'l-kavâ'idî's-şer'iyeye li-hıfzî'l-idâreti'l-külliyeye* adıyla basılan risâleyi (sonunda müellifin *Risâle fi mevzû'âtî'l-hadîsî*) olarak, Kahire 1306; yazma nüshaları için bk. *el-Fihrisü's-şâmil*, IV, 708-709) Muhammed Sâlih el-Asefî neşretmiştir (Dübey 2002). E. C. van der Haven, Leiden Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezinin (bk. bibl.) ilk bölümünü bu risâlenin tetkikine ayırmış ve risâlenin metnini notlar ekleyerek İngilizce'ye çevirmiştir. **2. Buğyete's-sâ'il f'ihşâri Enfa'î'l-vesâ'il.** Necmeddin et-Tarsûsî'nin yargılama hukukuyla ilgili *Enfa'î'l-vesâ'il ilâ tahrîri'l-mesâ'il* adlı eserinin muhtasarıdır (Tunus Millî Ktp., nr. 1581, 4100/2, 9476, 18156/1, vr. 1^a-149^a, 21494, 21745). **3. el-Hammâmâtü'l-ma'deniyye (Risâle fi fazlî'l-hammâmâtî'l-ma'deniyye)** (Kahire 1326/1908). Kütüphane kayıtlarında müellife nisbet edilen *Risâle fi miyâhi Hammâmî'l-Enfi'l-ma'deniyye* (Tunus Millî Ktp., nr. 16504/21, vr. 113^a-120^a, 21756) ve *Risâle fi tedbiri dühûli'l-hammâm* (Tunus Millî Ktp., nr. 16314/1, vr. 1^a-8^a) adlı risâlelerle aynı eser olmalıdır.

Muhammed Bayram'ın kaynaklarda ve kütüphaneye kataloglarında anılan diğer bazı eserleri şunlardır: *Risâle fi'l-akâb* (Tunus Millî Ktp., nr. 463/12, vr. 83^a-85^b; nr. 269/1); *Risâle fi'l-każâ* (Tunus Millî Ktp., nr. 3914); *Ürcûze fi şifâti'l-îmân* (Tunus Millî Ktp., nr. 23068); *Ĥatmü Şerhi'l-Âynî 'ale'l-Kenz; Mecmû'a kaşâ'id şir'iyeye* (Tunus Millî Ktp., nr. 1, vr. 175-176). Muhammed Bû Zugaybe, II. Muhammed Bayram'ın *Hüsnu'l-Ĥaĥ, Bezlû'l-mechûd, Ĥasenetü'l-münzaç, Taĥķiku'l-maķâl, Taĥķiku'l-menât* adlı risâleleriyle bey' bi'l-vefâya dair risâlesini babasına nisbet etmiş, *Nübze fi ba'zî'l-kavâ'idî's-şer'iyeye li-hıfzî'l-idâreti'l-külliyeye* ile *Risâle fi's-siyâseti's-şer'iyeye*'yi de iki ayrı eser olarak zikretmiştir (*Mv.AC*, IV, 252-253; Mahfûz da bu son risâleyi iki ayrı eser gibi kaydetmiştir: *Terâcim*, I, 176).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Bayram es-Sânî, *Şerhu's-Seyh Bayram es-Sânî 'alâ nazmihî fi'l-Müftine'l-Hanefiyye bi-Tûnis* (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Beyrut 1999, s. 91, 96-103; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 10-12, 32; a.mlf., *el-Vefâ bimâ yete'allaķ bi-bey'î'l-vefâ* (nşr. Muhammed el-Habîb İbnü'l-Hoca, *Mecelletü Mecma'i'l-fıķhi'l-İslâmî* içinde), VIII/3, Cidde 1412/1992, neşredenin girişi, s. 131, 145; Muhammed Bayram er-Râbî, *el-Cevâhirü's-seniyye fi şu'arâ'î'd-diğari't-Tûnisiyye* (nşr. Hâdî Hammûde el-Guzzî), Tunus 1973, s. 287, 330; İbn Ebû'd-Diyâf, *İlhâfû ehli'z-zamân* (nşr. Ahmed Abdüsselâm), Tunus 1985, VI, 114-115; Muhammed Bayram el-Hâmîs, *Şafvetü'l-f'tibâr bi-müstevdâ'î'l-emşâr ve'l-akĥâr* (nşr. Ali b. Tâhir eş-Şennûfî), Tunus 1999, I, 85, 112, 208; II, 326, 361; Hayreddin et-Tûnisî, *Akve-mü'l-mesâlik fi ma'rifeti ahvâlî'l-memâlik* (nşr. Munsîf eş-Şennûfî), Tunus 1986, s. 154-156; Muhammed b. Osman es-Senûsî, *Müsâmerâtü'z-zarîf bi-hüsni'l-tarîf* (nşr. Muhammed eş-Şazeli en-Neyfer), Beyrut 1994, II, 30-38; Serkîs, *Mu'cem*, I, 612; Ahmed Abdesselem, *Les historiens tunisiens*, Paris 1973, s. 84, 105-107, 260, 289, 292, 327, 388; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-feĥâris*, I, 241; Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifin*, I, 174-176; İbnü'l-Hoca, *Şafâĥât min târiĥi Tûnis* (nşr. Hammâdî es-Sâhilî - Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1986, s. 213, 216; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, *Kitâbü'l-Ömr fi'l-muşannefet ve'l-mü'ellifine't-Tûnisiyyin* (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî - Beşir el-Bekkûş), Beyrut 1410/1990, I, 928-929; A. H. Green, *el-'Ulemâ'ü't-Tûnisiyyün: 1873-1915* (trc. Hafnâvî Amâiriyye - Esmâ Muallâ), Tunus 1416/1995, s. 105, 108, 145, 348, 383, 392; Muhammed en-Neyfer - Ali en-Neyfer, *'Unvânü'l-erib ammâ neşe'e bi'l-bilâdî't-Tûnisiyye min 'âlimin edib*, Beyrut 1996, I, 618-623; *el-Fihrisü's-şâmil: el-Fıķĥ ve uşûlüh* (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1420-25/1999-2004, IV, 541, 708-709; VI, 229; Muhammed b. İbrâhim Büzügaybe, *Ĥareketü taĥnîni'l-fıķhi'l-İslâmî bi'l-bilâdî't-Tûnisiyye: 1857-1965*, Tunus 2003, s. 67-68; a.mlf., "Bayram el-Evvel, Muĥammed b. Hüseyin", *Mv.AC*, IV, 246-254; E. C. van der Haven, *The Bey, the Mufti and the Scattered Pearls: Shari'a and Political Leadership in Tunisia's Age of Reform: 1800-1864* (doktora tezi, 2006), Leiden University Faculty of Theology, s. 5-6, 9, 11-40, 47, 68, 75, 87, 93, 94, 108-113, 117, 119-157; Abdüsettar b. Abdülvehhâb ed-Dihlevî, *Feyzû'l-meliki'l-vehhâbi'l-müte'âli bi-enbâ'î evâ'ili'l-karnî's-sâlis 'aşer ve't-tevâlî* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Deĥîş), Mekke 1429/2008, III, 1713-1714.

AHMET ÖZEL

MUHAMMED BAYRAM II

(محمد بيرم الثاني)

Ebû Abdillâh Muhammed Bayram
b. Muhammed Bayram b. Hüseyin et-Tûnisî
(1749-1831)

Tunus Hanefî başmüftüsü ve kadî.

16 Zilkade 1162 (28 Ekim 1749) tarihinde Tunus'ta doğdu. Bayram ailesinden ilk Hanefî başmüftüsü (şeyhülislâm) olarak görev yapan I. Muhammed Bayram'ın oğ-